

Тема 1. Історія виникнення бухгалтерського обліку.

На питання, коли народилася бухгалтерія, однозначної відповіді немає. Зазвичай можна почути три відповіді:

- а) 6000 років тому, в той момент, коли люди стали цілеспрямовано реєструвати факти господарського життя;
- б) 500 років тому, коли вийшла книга Луки Пачолі і почалося осмислення обліку;
- в) 100 років тому, коли з'явилися перші теоретичні конструкції у області бухгалтерського обліку.

Ясно одне: витоки обліку, його перші паростки приховані від нас назавжди. Ми не знаємо їх і не зможемо дізнатися. Вони зникли за декілька тисячоліть до нас.

Не менш важко визначити, коли виникла подвійна бухгалтерія і хто перший бухгалтер, хто та людина, яка придумала подвійну бухгалтерію. Люди втрачають пам'ять про свою справу. Це погано, бо їм доводиться весь час повторювати минулі помилки. Тільки в ХХ в. бухгалтери усвідомили, що половина складнощів в їх роботі пов'язана з тим, що вони, бухгалтери, не знають своєї справи, своєї науки, і тому звернулися до історії, яка дозволяє:

- розкрити динаміку процесів, що протікають та описати їх закономірності;
- представити наявні зв'язки і розриви в процесі розвитку;
- розглянути еволюцію вживаних методів і формування категорій;
- прослідкувати зміну загальних концепцій;
- показати не стільки історію людей, скільки історію проблем і рішень, розкрити «драму ідей»;
- навчити фахівців об'єктивно оцінювати нове або те, що пропонується під виглядом останнього розуміти;
- дати практикам огляд вже вирішених завдань, бо поза історією бухгалтер засуджений знову і знову вирішувати одні і ті ж проблеми;
- залишити майбутнім поколінням науковий спадок і полегшити тим самим їм пошук нових ідей;
- освоїти техніку наукового передбачення;
- прищепити собі, колегам, учням любов і гордість за свою професію;
- відкрити багатовікові таємниці, бо бухгалтерські документи розкривають справжню історію.

1.1. Основні етапи розвитку бухгалтерського обліку.

Розвиток обліку – це розвиток бухгалтерської думки. Є бухгалтери, переконані в тому, що в нашій справі практика – все, теорія – ніщо. Але якщо все-таки щось робити, треба знати, що робити, навіщо робити і як робити. На ці питання відповідь може бути дана тільки людською думкою, і на різних етапах бухгалтери відповідали на них по-різному.

Суть еволюції бухгалтерської думки ми можемо представити як послідовне сходження від конкретного до все більш абстрактного розуміння господарства, що дозволяє ефективніше управляти ним. Звідси витікає дуже важливий висновок.

Займаючись теорією бухгалтерського обліку, ми повинні представляти його як ідею вдосконалення процесів управління господарською діяльністю, що розвивається. Але щоб краще управляти, треба удосконалювати і сам інструмент управління. У нашому випадку - це методологія бухгалтерського обліку.

Методологія бухгалтерського обліку пройшла шість головних етапів, множаючись, ускладнюючись і удосконалюючись. При цьому досягнення попередніх етапів органічно включаються до складу подальших етапів, розчиняються в них. Розглянемо ці етапи:

1. *Натуралістичний (4000 до н.е. - 500 до н.е.)*. Думка бухгалтера достатньо примітивна, він хоче відобразити в обліку те, що бачить, з чим працює. Спочатку просто відобразити, потім точність віддзеркалення перетворюється на ідеал. Чим точніше облік фіксує те, що відбувається в господарстві, тим краще. Так виникає центральне поняття бухгалтерського обліку – факт господарського життя.

У основі обліку завжди лежали, лежать і лежатимуть факти господарського життя. У найзагальнішому вигляді факт господарського життя - це те, що повинен згідно програмі спостереження (інструкції) зареєструвати бухгалтер. Будь-яка одиниця майна, що знаходиться в організації, повинна бути зафіксована в обліку. Так народжується інвентаризація і разом з нею матеріальні (інвентарні) рахунки. Кожен факт господарського життя, що породжує зобов'язання сторін, теж повинен бути відбитий в обліку, і це приводить до такого методу обліку, як колація (звірка взаємних розрахунків), а в самому обліку для її фіксації виникають рахунки розрахунків.

Всі факти діляться на факти стану, дії та події.

Факти стану зумовили і перші облікові прийоми – інвентаризацію – констатацію того, що є, і колацію – встановлення, хто кому і що повинен. Факти дії (звичайна робота) і факти події (форс-мажорні) відображалися там же у порядку констатації.

І для реєстрації фактів господарського життя з'явилися перші рахунки: інвентарні (матеріальні) і рахунки розрахунків (контокорентні).

На цьому етапі дуже важливо зрозуміти, що спочатку факти зумовлюють облік, але з часом сам облік створюватиме факти господарського життя.

2. *Вартісний (500 до н.е. – 1300 р.р.)*. Поява грошей (перші монети виникли в V в. до н.е.) привела до виникнення нового прийому – оцінки, яка проводилася у всіх випадках, коли гроші виступали у функції міри вартості. З цієї миті об'єкт обліку – факт господарського життя – роздвоївся, бо спочатку він відображався в натуральному вимірюванні, а потім (або одночасно) в грошовому.

Грошова оцінка вносить в облік певну умовність, наприклад, поступило на підприємство 200 кг зерна. Відразу ж виникає питання: як цю вагу представити в грошах. Можна за ціною придбання, можна за поточною ринковою ціною, можна за продажною ціною, можна по об'єктивній (або суб'єктивній) цінності зерна для даного підприємства і т.д. Вносячи в облік елементи умовності, будь-яка оцінка створює тим самим основу для наукових досліджень.

Але поява грошей мала ще один наслідок: поділ обліку на патрімональний і камеральний. У першому упор робився на облік майна, в другому – на віддзеркалення приходу і витрати грошей. У патрімональному обліку гроші виступають у функції міри вартості, в камеральному обліку - як засіб платежу. На цьому етапі розвитку обліку рахунку велися і в натуральному, і вартісному вимірюванні.

3. *Діграфічний (1300 – 1850 р.р.)*. Бажання і необхідність виявляти фінансовий результат господарської діяльності привели до розділення патрімонального обліку на уніграфічний (простий запис) і діграфічний (подвійний запис).

Обидві гілки бухгалтерського обліку існують і в наші дні, але в цілому діграфічний облік (заснований на подвійному записі) одержав набагато більший розвиток. Проте, розповсюдження малих підприємств і поява комп'ютерної техніки явно пошавили можливості і уніграфічний обліку, заснованого на простому записі. Дослідники по-різному оцінюють взаємозв'язки між обліком уніграфічний та діграфічний. І тут необхідно підкреслити, що всі логічні побудови, направлені на реконструкцію реальних історичних процесів, умовні. Більшість авторів щиро вважають, що подвійна бухгалтерія народилася з простій. Проте деякі, складові явна меншина, небезпідставно вважають, що уніграфічна бухгалтерія народилася з подвійної, а не навпаки. На їх думку, хтось просто виключив з системи рахунків подвійної бухгалтерії рахунку власника і тим самим створив уніграфічний облік. Для відповіді на це питання необхідно встановити: чи співпадав за часом перехід на грошового вимірника з переходом до подвійної бухгалтерії, яка органічно неможлива без узагальнюючого вимірника, чи ж такий перехід виник значно раніше за формування діграфізму. У першому випадку необхідність використання подвійного запису привела до виникнення єдиного узагальнюючого грошового вимірника, без якого бухгалтерія вже не могла існувати, в другому випадку вона могла існувати, але не могла бути ефективною. У обох випадках це означало ще більший ступінь умовності облікових даних.

У плані рахунків відбулася революція, оскільки з'явилися умовні рахунки (рахунки порядку і методу); рахунки власних засобів – рахунок капіталу і додатковий до нього рахунок прибутків і збитків.

4. *Теоретико-практичний (1850 – 1900 р.р.)*. Подальший розвиток діграфічного обліку йшов по двох напрямках. Одні бухгалтери намагалися тлумачити факти господарського життя з позицій юриспруденції, інші розглядали їх як економічні, при цьому виникало питання про пріоритет

форми (право) над змістом або зміст (економіка) над формою. Інші бухгалтери, а їх була більшість, значну увагу приділяли обліковій процедурі, що привело до диференціації рахунків, їх класифікації, розвитку різних форм рахівництва. Бажання пізнати зміст процесів, що враховуються, і зробити бухгалтерську процедуру ефективнішою привело до виникнення умовних категорій (баланс, прибуток, собівартість, витрати виробництва і звернення і т.п.), і практика обліку ще більш віддалилася від конкретної реальної дійсності, але з тим, щоб краще зрозуміти і ефективніше впливати на неї.

Це знайшло віддзеркалення в новій диференціації рахунків. Тепер разом з рахунками «власними» (матеріальні, розрахунків), півустановними (рахунки власних засобів) з'явилися абсолютно умовні «метафізичні» рахунки (результатні і контрарні), і бухгалтерський облік став набувати вигляду вже не фотографії, а щось подібне рентгенограмі.

5. *Науковий (1900 – 1950 р.р.)*. Багато століть бухгалтерський облік існував як практична діяльність (рахівництво). Вона включала набір процедур, вибір між якими робився методом проб і помилок. У середині XIX в. були закладені основи бухгалтерської науки (рахунковедення), сформульований і обґрунтований її категорійний апарат. До кінця XIX в. переважала юридична інтерпретація обліку, з початку XX в. одержало визнання економічне його розуміння. Обидва наукові напрями співіснували, час від часу вплив одного посилювався, іншого слабшало, але жодна з доктрин не мала пануючого значення, і жодна з них не зникла. При цьому поява умовних категорій спочатку була стихійною. Але в певний момент виникла необхідність в їх осмисленні. Воно почалося через тлумачення центральної категорії – балансу.

Одні розуміли його як наслідок подвійного запису (динамічне трактування), інші - як спрощений інвентарний опис (статичне трактування). Остання вимагала підтвердження, що привело до виникнення сучасного аудиту.

Істотне значення на цьому етапі одержують облік витрат і калькуляція собівартості робіт і послуг.

По обліку витрат патримоніальне рахівництво пов'язане з камеральним. Останнє фіксувало витрати відповідно до кошторису, перше - у міру виникнення. Теорія калькуляції собівартості виникла на початку XX в. Вона припускала розрахунок повної собівартості, тобто включення в неї як прямих, так і непрямих витрат. Подальший вплив камерального обліку створив систему стандарт-костс, що передбачає попередню калькуляцію і жорстке нормування майбутніх витрат. Це був переворот в обліку. До середини 30-х років були сформульовані принципи директ-костинга - методу, при якому до складу собівартості включаються тільки прямі витрати, що дозволяло розширювати об'єми виробництва, знижуючи відпускні ціни до обчисленої часткової собівартості. На початку 50-х років був запропонований метод обліку витрат по центрах відповідальності, тобто облік витрат по місцях їх фіксації. І нарешті, вже в кінці XX в. виникає метод АБС - числення витрат по кожній функції управління. Надалі цей напрям привів до

виникнення управлінського обліку. З середини ХІХ в. розповсюдження акціонерних суспільств і зміни в оподаткуванні привели до різкого посилення податкового законодавства. У ряді європейських країн (Німеччина, Франція, Швеція, Бельгія, Данія, Люксембург і т.д.) вводиться жорстка і вельми детальна регламентація бухгалтерського обліку, яка породила в суспільстві очікування появи спеціальної галузі права - бухгалтерського.

6. *Сучасний (з 1950 р.) етап* привів до розвитку динамічного і статичного трактувань балансу і до спроб їх деякого синтезу.

Динамічне трактування і еволюція методів калькуляції привели до народження управлінського обліку, а статичне трактування зумовило виникнення міжнародних стандартів фінансової звітності – МСФО і національного рахівництва. Обидва трактування роблять вплив на формування податкового обліку.

В цілому міняється природа рахунків, відбувається перехід від обліку підприємств до обліку всього народного господарства; рахунки перестають відображати досить точні юридичні явища і починають концентрувати рух інформації, кожен рахунок стає «чорною скринькою», що має вхід (дебет) і вихід (кредит). На цьому етапі було усвідомлено, що облік ведеться на користь різних груп, що беруть участь в господарських процесах, і єдиний бухгалтерський облік предстає в різних видах: податковий облік ведеться на користь держави, фінансовий – для діючих і потенційних власників, управлінський – унаслідок потреб адміністрації. Проте бухгалтерський облік – один у всіх обличчях. Його минуле ховається від нас, залишаючи тільки розрізнені фрагменти, зв'язок між якими ми повинні прослідкувати.

1.2. Бухгалтерський облік як наука.

Як було відмічено, четвертий етап бухгалтерського обліку характеризується тим, що він став наукою. І хоча це очевидно, проте ще є бухгалтери, що займають видне положення в професійних кругах, які стверджують, що бухгалтерія дуже примітивне ремесло, щоб називатися наукою. У цьому винні не проблеми обліку, а бухгалтери, що дуже приземлено думають про свою професію. Досить послатися на формальну сторону справи, бо більшість фахівців переконана в тому, що бухгалтерський облік - наука, хоча б тому, що в університетах існують відповідні кафедри, а вчені ради багатьох університетів привласнюють за бухгалтерські праці ступеня кандидатів і докторів наук. Це, безумовно, правильна, але формальна відповідь. Проте відповідь по суті буде не менш переконливою.

Існує мінімум п'ять трактувань науки, і ми повинні зазначити, що бухгалтерський облік відповідає кожній з них.

Г.В.Ф. Гегель (1770 – 1831 р.р.) і услід за ним марксисты стверджували, що знання може вважатися науковим тільки тоді, коли воно описує об'єктивні закономірності. Розвиток бухгалтерського обліку протягом багатьох століть, як буде показано в підручнику, демонструє діалектику цього розвитку.

О. Конт (1798 – 1857 р.р.) розумів під наукою систематизоване знання, і те, що бухгалтерський облік, заснований на принципах подвійного запису, безперечно відповідає цьому критерію, не викликає сумнівів.

К. Поппер (1902 – 1994 р.р.) висунув два критерії віднесення тверджень до наукової теорії: старий традиційний - практика критерій істини (верифікація), і новий – будь-яка теорія, якщо вона претендує на статус наукової, повинна пояснювати безліч практичних ситуацій, але не все з них (фальсифікація). Як ми це побачимо далі, балансова теорія добре пояснює записи по рахунках джерел власних засобів, але не може зрозуміло пояснити записи по рахунках розрахунків і, навпаки, мінова теорія, добре пояснюючи записи по рахунках розрахунків, недостатньо ясно пояснює характер записів по рахунках власних засобів, тобто з погляду критеріїв Поппера бухгалтерський облік, безумовно, наука.

Т. Кун (1922 – 1995 р.р.) висунув ідею парадигми, тобто сукупності загальноновизнаних знань. Перехід від однієї парадигми до іншої є науковою революцією. Якщо ми звернемося до етапів розвитку бухгалтерського обліку, то побачимо, що кожний з приведених етапів характеризується певною парадигмою, і зміна парадигм означала новий рівень абстракції в пізнанні фактів господарського життя і інтелектуальну революцію в розвитку бухгалтерської думки.

Нарешті, П. Фейерабенд (1924 – 1994 р.р.) стверджував, що наука розвивається відповідно до зміни поколінь учених. Кожне нове покоління заперечує погляди попереднього покоління, це є наука, що розвивається.

Всі перераховані трактування можна віднести до бухгалтерського обліку. Наука виникає з появою складних проблем, а проблеми – це, згідно етимології, – завдання. Завдання передбачають наявність двох (як мінімум) ситуацій - однієї реальної, що існує, і іншої – бажаної. Отже, щоб наука була для нас практично корисною, бухгалтери повинні навчитися розуміти і вирішувати свої задачі, розглядаючи їх як проблеми.

Бухгалтерський облік можна розглядати як частину інформаційної облікової системи суспільства. В цілому вона розпадається на макро- і мікрорівні.

Макрорівень представлений національним рахівництвом, яке, по суті, виступає як частина економічної статистики, але використовує бухгалтерський принцип подвійного запису для числення показників економічного розвитку країни (валовий національний продукт, національний дохід, платіжний і торговий баланси і т.д.).

Мікрорівень представлений камеральним (бюджетним) обліком і власне обліком бухгалтерським. У основі камерального обліку лежить фіксація витрат і доходів, і він застосовується, як правило, в тих організаціях, в яких є витрати, але доходи не заробляються, а формуються у вигляді асигнувань, членських внесків і т.п.

Бухгалтерський облік має своїм предметом засобу підприємства і їх джерела, його мета – виявлення фінансового положення підприємства і результату господарської діяльності: прибутку або збитку.